

Kohtaamisia marginaalissa – Saamelaiset keskiajan islantilais- norjalaisessa kulttuurisessa muistissa

Sirpa Aalto

Johdanto

”Sinä kesänä Marteinn, saamelaisten kuningas, tuli kuningas Hákonin luo.” (*Flatøbogen annaler* 1888, 393. suom. S. Aalto)

Saamelaisilla ei ollut kuningasta keskiajalla tai sen jälkeen, mutta islantilainen Flateyn saaren keskiaikainen annaali kertoo, että Martein-niminen mies, joka mainitaan saamelaisten kuninkaaksi, tuli tapaamaan Norjan kuningas Hákonia kesällä 1313. Tämä maininta on yksi niistä vähäisistä välähdyksistä, joissa saamelaiset mainitaan keskiaikaisissa islantilais-norjalaisissa lähteissä. He asuivat lähteiden kirjoittajien näkökulmasta marginaalissa eli poissa vallan keskuksista, minkä vuoksi he eivät esiinny taajaan niissä.

Timo Ylimaunu on tutkimuksissaan keskittynyt erityisesti muistiin ja muistamisen kulttuuriin. Muistaminen on osa historiakulttuuria, ja muistamisen tavat liittyvät kulttuuriin käytäntöihin ja valta-asetelmiin yhteiskunnissa. Muistamisen kautta yhteisöt rakentavat omaa identiteettiään ryhmänä, ja muistamisessa rakennetaan myös ryhmärajoja ”meidän” ja ”muiden” välille, mikä antaa mahdollisuuden tutkia miten ryhmäraajat muodostuivat ja mitkä seikat vaikuttivat niihin. Kulttuurinen muistilla viitataan tässä artikkelissa yhteisön tuottamiin ja vaalimaan perinteeseen, jolla on rakennettu yhteisön identiteettiä ja menneisyyden kuvaa. Se on ikään kuin muistipankki, jonka ryhmän jäsenet jakavat keskenään (Assmann 2006, 29) Saamelaisten muistaminen keskiajan kirjallisissa lähteissä on vähäistä, koska saamelaiset elivät marginaalissa suhteessa valtaväestöön eivätkä itse tuottaneet kirjallisia lähteitä. Kuva saamelaisista keskiajan lähteissä on kenties sporadinen, mutta sitä on mahdollista täydentää muulla tutkimustiedolla. Kirjallisia

lähteitä on mahdollista tulkita uudestaan, ja uusiin tulkintoihin saadaan tutkimustietoa pääsääntöisesti arkeologian avulla.

Keskityn tässä artikkelissa tutkimaan valittuja kohtia keskiaikaisissa muinaisnorjan- ja islanninkielisissä lähteissä koskien saamelaisia, jotka liittyvät tavalla tai toisella uskonnolliseen elämään. Mitä niistä voidaan päätellä saamelaisten roolista islantilais-norjalaisessa kulttuurisessa muistissa? Valituille lähteille on tyypillistä, että niiden maininnat saamelaisista ovat lyhyitä, kuten artikkelin avauksen sitaatti osoittaa. Ilman kontekstia ne ovat myös haastavia ja avoimia tulkinnoille. Lähteiden lähiluvun kautta on kuitenkin mahdollista asettaa kuvaukset historialliseen kontekstiin.

Saamelaisten keskiaikaista historiaa on tutkittu islantilais-norjalaisen saagakirjallisuuden valossa, koska se muodostaa niiden harvojen keskiaikaisten lähteiden kokonaisuuden, jossa saamelaiset ylipäättään mainitaan. Yleinen johtopäätös on ollut, että saamelaisten kuvaukset saagoissa ovat melko stereotyyppisiä ja he edustavat toiseutta ja vierautta kaikin tavoin. Saagakuvauksissa korostuu heidän yhteytensä taikuuden käyttöön (Pálsson 1997; Schulz 2004; Aalto 2010).

Arkeologiassa saamelaisuuden tutkimus viikinkiaikana ja keskiajalla on pystynyt tuottamaan uutta tietoa, joka auttaa kontekstualisoimaan kirjallisten lähteiden tietoja (esim. Zachrisson et al. 1997, Price 2002, Hansen ja Olsen 2014). Saamelaisasutuksen ulottuminen pitkälle Keski-Ruotsiin ja Norjan eteläisiin osiin on auttanut ymmärtämään, että skandinaavien kontaktit saamelaisten kanssa eivät tapahtuneet vain kauka-

na Fennoskandian pohjoisosissa. Yhteydet eivät myöskään olleet vain satunnaisia, vaan skandinaavit ja saamelaiset elivät jopa samoissa yhteisöissä (Weinstock 2013). Kontaktit ryhmien välillä ovat osoittautuneet intensiivisemmiksi kuin on osattu odottaa (Hansen ja Olsen 2014). Vaikka saamelaiset näyttäytyvät lähteissä vieraina tai ”toisina” ei-kristittyinä lähteissä, heidät nähtiin myös potentiaalisina kristinuskoon kääntyvinä.

Tässä artikkelissa käytetyt lähteet jakautuvat islantilaisiin annaaleihin ja norjalaisiin maakuntalakeihin. Lisäksi käytän latinankielisiä asiakirjoja täydentämään kuvaa. Viitataan myös saagakirjallisuuteen, jota kirjoitettiin pääsääntöisesti Islannissa 1100–1500-luvuilla (Aalto ja Kanerva 2019). Annaaleja tuotettiin lähinnä kirkollisessa kontekstissa, kuten luostareissa, autamaan ajanlaskun ylläpitämisessä. Yksittäisissä keskiaikaisissa asiakirjoissa, jotka ovat kirkon ja hallinnon tuottamia ja latinankielisiä, puolestaan on satunnaisia viittauksia saamelaisiin.

Saamelaisten käännytysriitykset

Saamelaisten ”kuninkaan” Marteinnin ja Norjan kuninkaan tapaaminen vuonna 1313 on mielenkiintoinen monella tapaa. Sivistynyt arvaus on ollut, että Marteinn oli saamelaisten keskuudessa jonkinlainen päällikkö. Viikinkiajalla ja vielä keskiajalla norjalais-islantilaisissa lähteissä oli tapana viitata ylipäätään päälliköihin kuningasnimityksellä. Marteinn on kristillinen nimi, mikä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että Marteinn olisi ollut kristitty. Myöhemmiltä vuosisadoilta tiedämme, että saamelaisilla oli usein sekä kristillinen nimi että saamalainen, ei-kristillinen nimi, jota ei paljastettu paikalliselle papille. Kristinuskon nimellistä hyväksymistä joudutti se, että kirkko kielsi kristittyjä olemasta tekemisissä pakanoiden kanssa. Tämä johti viikinkiajalla siihen, että esimerkiksi viikingit ottivat vastaan ensimmäisen askeleen kohti kristinuskoa eli ns. ensimmäisen merkin (*prima signatio*), joka tarkoitti kristinuskon opetuksen vastaanottamista (mutta ei kastetta), jolloin heidät voitiin vaikka palkata kristittyjen kuninkaiden armeijoihin. On esitetty, että Marteinnin ja kuningas Hákonin tapaaminen olisi liittynyt saamelaisten käännyt-

tämiseen (Sunde 2005, 136-137). Vuoteen 1308 mennessä Tromssaan oli perustettu kirkko, joka mainitaan paavillisessa kirjeessä (*Diplomatarium Norvegicum* I, 113), joten Finnmarkissa käännytysprosessi eteni hyvin hitaasti, mahdollisesti vain nimellisesti. Saamelaiset eivät olleet niinkään vastahakoisia ottamaan vastaan uutta uskoa, mutta he eivät myöskään olleet valmiita hylkäämään vanhoja tapojaan. Tämä oli kirkolle ongelma, koska se halusi kristittyjen pitäytyvän yhdessä uskossa eikä sallinut kirkon jäsenten olevan tekemisissä ei-kristittyjen kanssa.

Kirkollisten lähteiden eli tässä tapauksessa paavien kirjeiden kautta välittyy kuva, jonka mukaan saamelaisten ja norjalaisten välit olisivat olleet ainoastaan huonot. Vuonna 1323 paavi Johannes XXII kehotti norjalaisia puolustautumaan pakanallisia ”finnejä” vastaan (”pagani dicti Finnar”), ja antoi heille samanlaiset absoluution eli synninpäästön kuin niille ristiretkeläisille, jotka lähtivät Pyhään maahan (*Diplomatarium Norvegicum* VI, 106). Saamelaisten ei kuitenkaan tiedetä olleen erityisen vihamielisiä norjalaisia kohtaan. Päinvastoin: näiden kahden ryhmän välit olivat paikallisella tasolla hyvät viikinkiajalla ja keskiajalla. Erityisesti pohjoisen Norjan, Hålogalandin, asukkaat esitetään lähteissä usein tekemisissä saamelaisten kanssa, mutta toisaalta kuvauksia leimaa kaksinkertainen konnotaatio, sillä saamelaiset ovat usein samaan aikaan sekä Norjan kuninkaan valtapiirissä että sen ulkopuolella (Allport 2020, 210; Figenschow 2020, 241).

Saamelaiset eivät välttämättä olleet vain ulkoa päin tulevan käännytystoiminnan kohteina, vaan heidän joukostaan löytyi myös käännytystyöhön osallistuvia. Esimerkiksi nainen nimeltä Margareta, jonka mainitaan olleen ”lappalaista” alkuperää, lähestyi kaimaansa kuningatar Margaretaa (1353–1412), Kalmarin Unionin hallitsijaa, ja pyysi apua saamelaisten kääntymisessä. Sen seurauksena kuningatar Margareta ja arkkipiispa Magnus tekivät julkilausuman 1389, jossa he kehottivat saamelaisia kääntymään kristinuskoon (*Diplomatarium Fennicum*, 981). Julistus on hyvin yleisluontoinen ja kattaa sekä Norjan että Ruotsin. Mitään sen tarkempaa emme tiedä, voimistuiko käännytystoiminta tämän jälkeen

saamelaisten parissa. Se kuitenkin paljastaa, että 1300-luvun loppupuolella saamelaiset esitetään asiakirjoissa nimenomaan ei-kristittyinä.

Saagoissa saamelaisten stereotyyppinen kuva on taikuutta harjoittava pakana, ja saamelaiset ovat saagoissa usein kuninkaiden vihollisten puolella, minkä tarkoitus lienee ollut osoittaa kuulija- ja lukijakunnalle, ettei heihin voinut luottaa (Aalto 2010, 133). Samalla alleviivataan saamelaisten toiseutta suhteessa kristilliseen, skandinaaviseen yhteisöön ja rakennetaan sen ryhmäidentiteettiä. Koska saagojen kirjoittajat olivat kristittyjä ja he toistivat kirkon istuttamaa maailmankuvaa kristityistä omana sisäryhmänään, tämä kuva välittyi myös saagakirjallisuuteen. Mielenkiintoista kyllä, saagakirjallisuuden tutkimus on osoittanut, että saamelaisten kuvauksissa on havaittavissa ajallisia kerroksia, jotka ulottuvat esi-kristilliseen aikaan (Aalto 2010, 169-170). Kanssakäyminen saamelaisten ja skandinaavien välillä esikristillisellä ajalla on liittynyt muun muassa uskontoon ja taikuuteen, mikä selittäisi heidän kuvaansa islantilais-norjalaisessa kulttuurisessa muistissa.

Terveyttä ja taikuutta hakemassa

Norjassa kirkko vaikuttaa halunneen varmistaa, että norjalaiset kristityt eivät olisi tekemisissä pakanallisten saamelaisten kanssa. Synkretistiset ja ei-kristilliset tavat veisivät pohjaa kirkon vaikutusvallalta ja opinkappaleilta. Kirkon rooli käy selväksi kahdesta norjalaisesta maakuntalaista (*Eidsivathing lag* ja *Borgathing lag*), joita sovellettiin Norjan etelä- ja kaakkoisosissa. Eidsivathingin laissa julistettiin, että kukaan ei saanut uskoa ”finneihin” tai etsiä heiltä apua sairauteen (*Eidsivathinglags Christenret*, 389). Borgathingin laki mainitsee vielä, etteivät norjalaiset saaneet mennä ”finnien” luokse (*Borgathing-Christenret*, 350). Kielto viittaa epäsuorasti siihen, että lain ”finnit” eli saamelaiset kykenivät tarjoamaan norjalaisille jotakin seläistä, jota kristityt norjalaiset tarvitsivat ja jota kirkko ei pystynyt antamaan. Tämä on herättänyt pohtimaan sitä, eikö kirkko kyennyt tarjoamaan palveluksillaan kaikkea.

Esimerkkinä on esitetty hyvin arkipäiväisiä asioita kuten karjan parantamista, metsästysonnen antamista ja ennustamista, jotka kuuluivat skandinaavien kulttuuriin ja joihin kristinusko ei kyennyt suoraan antamaan vastineita. Eidsivathingin ja Borgathingin alueet ulottuivat Etelä- ja Kaakkois-Norjaan. On hyvin epätodennäköistä, että näiden alueiden norjalaiset olisivat lähteneet hakemaan saamelaisilta palveluita kovin kaukaa, joten on oletettavaa, että saamelaiset asuivat näillä alueilla tai niiden läheisyydessä. Saamelaisasutuksen laajuus on edelleen kiistanalainen kysymys eikä vähiten kysymyksen poliittisen luonteen vuoksi. Vaikuttaa siltä, että mitään varsinaista konsensusta saamelaisten levinneisyydestä keskiajalla ei ole (Zachrisson et al. 1997). Vaikka lähteet antavat ymmärtää, että islantilais-norjalaisen kulttuuripiirin kulttuurisessa muistissa saamelaiset sijaitsivat kaukana, tämä ei välttämättä pitänyt paikkansa.

Erikoisuuksia marginaalissa?

Yhteys taikuuden harjoittamiseen tarkoitti automaattisesti, että saamelaiset olivat kirkon silmissä kaikella tavalla epäilyttäviä ja liittyivät erikoisiin tapahtumiin. Jotkut näistä erikoisuuksista kantautuivat aina Islantiin saakka, missä kirjoitettiin saamelaisista – tosin usein sivuhuomiona – saagoissa ja annaaleissa eli kaukana saamelaisten asuinpaikoista. Esimerkiksi Fedmingur-niminen saamelainen mainitaan vuonna 1403 *Lögmanns-annalissa*:

“Item samana vuonna tapahtui Hálogalandissa Norjassa, että ”finni”, jonka nimi on Fedmingur, makasi koivun tuoheen kietoutuneena kolme kokonaista vuotta ikään kuin kuollut. Hänellä oli vierellään jousi ja nuoliviini. Eläimet eivätkä linnut hyökänneet hänen kimppuunsa tänä aikana. Sitten hän nousi ylös ja eli monta vuotta.” (*Lögmanns-annáll* 1888, 286–287, suom. Sirpa Aalto).

Fedmingur-tarinan alkuperää on mahdotonta jäljittää, mutta se voidaan todeta, että tarina sisältää mielenkiintoisia yksityiskohtia, jotka viittaavat saamelaisten elintapoihin. Fedmingurin tapa

asettua maahan ikään kuin kuollut muistuttaa jossain mielessä shamanistisia istuntoja, missä shamaani tekee henkimatkan ja jättää ruumiinsa. Esimerkiksi 1100-luvulla kirjoitettu latinan-kielinen *Historia Norwegiae* antaa harvinaisen kuvauksen siitä, kuinka norjalaiset kauppiat pääsevät illanistunnassa saamelaiden luona todistamaan loveen lankeamisen (*Historia Norwegiae*, 59–65). Toinen kiinnostava yksityiskohta edellä mainitussa kuvauksessa on kietoutuminen koivun tuoheen. Arkeologiset kaivaukset ovat osoittaneet, että saamelaiset hautasivat usein kuolleensa tuoheen käärittynä (Svestad 2018, 17). Kolmanneksi Fedmingurilla oli vieressään jousensa ja nuoliviininsä. Jousiammunta yhdistetään usein saamelaisiin, erityisesti saagakirjallisuudessa ja heitä pidettiin hyvinä jousiampujina (Aalto 2010, 120). On tuskin sattumaa, että tällaiset yksityiskohdat, jotka tunnetaan esimerkiksi saagakirjallisuudesta, päättyivät tämän anaalin lyhyeen mainintaan. Niiden taustalla ovat kontaktit, joita saamelaisilla ja norjalaisilla oli arkipäivän tasolla, ja tietoja saamelaisista kantautui Islantiin saakka.

Nämä arkipäivän kontaktit eivät kuitenkaan välity suoraan lähteisiin vaikkapa saamelaisten nimien muodossa. Esimerkiksi Fedmingur ei ole saamelaisnimi, mutta toisaalta saagoissakaan ei ole muutenkaan löydettävissä aitoja saamelaisnimiä. Nimien tarkoitus on palvella kuvailtavaa stereotypiaa eikä osoittaa henkilöahmon yksilöllisyyttä. Ehkä ne osoittavat myös, ettei mainintojen kirjoittajilla ollut todellisia yhteyksiä saamelaisiin.

Hermann Pálsson oli valmis yhdistämään kaikki saagojen norjalaiset ja islantilaiset, joilla oli lisänimenä jättiläinen tai noita saamelaisiin, koska nämä lisänimet osoittivat hahmojen erilaisuuden tai että he olivat taikuuden harjoittajia. Pálssonin tulkintaa on myöhemmin kritisoitu ja pidetty liian yksinkertaistavana (Jakobsson 2013, 147). Saamelaisten stereotyyppioihin saagoissa siis kuuluu, että he osaavat taikoa. Tämä erottaa heidät skandinaaveista ja tekee heistä poikkeavia, vaikka saagoissa esiintyy myös taikuutta käyttäviä skandinaaveja. Erona näiden välillä on, että saa-

melaiset taikuuksineen ovat ensi sijassa pakanoita, ja siten toiseuden edustajia kristityille.

Johtopäätökset

Varsinkin sen jälkeen, kun norjalaiset itse olivat kääntyneet kristinuskoon, saamelaiset alkoivat näyttäytyä vieraina ja toisina, vaikka samaan aikaan heidän kanssaan oltiin tekemisissä. Kirjalliset lähteet, jotka olivat usein kristittyjen kirkonmiesten kirjoittamia, noudattavat tietynlaista kaavaa kirjoituksissaan, ja ei-kristityille oli varattu niissä ulkoryhmän ja toiseuden rooli. Saamelaisista tuli myös kurioositeetteja, ja keskiajan loppua kohti saamelaisilla oli jo maine Keski- ja Etelä-Euroopassa jonkinlaisina eksoottisina kummallisuuksina. Vaikka osalla islantilaisista oli sukujuuret Pohjois-Norjassa ja mahdollisesti taustalla myös saamelaisia sukujuuria, näitä ei tuoda esiin lähteissä. Syynä on varmasti saamelaisten negatiivinen maine ei-kristittyinä.

Arkeologian tulokset osoittavat, että skandinaavit ja saamelaiset elivät rinta rinnan viikinkiajalla ja keskiajalla. Kuitenkin kirjalliset lähteet, joita skandinaavinen yläluokka tuotti, keskittyivät kuvaamaan saamelaisia lähinnä ulkopuolisina. Yksi syy tähän oli siinä, että kirjoittajilla itsellään ei todennäköisesti ollut kontakteja saamelaisiin, vaan he käyttivät muualta saatua tietoa, esimerkiksi suullista perimätietoa. He myös nojasivat maailmankuvassaan kristilliseen näkemykseen kristikunnan yhteydestä ja sen ulkopuolelle jäävistä ei-kristityistä. Islantilais-norjalaisen kulttuuripiirin kulttuurisessa muistissa saamelaisilla muodostui oma paikkansa, ja se oli toimia toiseuden ja vierauden perikuvana.

Kiitokset

Haluan kiittää Tiina Äikästä ja Anna-Kaisa Salmea kommentteista ja viitteistä artikkeliin.

Lähteet

- Diplomatarium Fennicum*, 981. <http://df.narc.fi/document/981>. Luettu 20.11.2022.
- Diplomatarium Norvegicum* I, 113. https://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/middelalder/diplom_vise_tekst.cgi?b=114jas=ejastr= . Luettu 20.11.2022.
- Diplomatarium Norvegicum* VI, 106. https://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/middelalder/diplom_vise_tekst.cgi?b=5857jas=ejastr= . Luettu 20.11.2022.
- Flatøbogen annaler*. Gustav Storm (ed.), Islandske annaler indtil 1578. Grøndahl ja Søns Bogtrykkeri, Christiania 1888.
- Historia Norwegie*. Ed. by I. Ekrem ja L- Boje Mortensen. Transl. By P. Fisher. Museum Tusulanum Press 2006. [e-book]
- Lögmanns-annáll*. Gustav Storm (ed.), Islandske annaler indtil 1578. Grøndahl ja Søns Bogtrykkeri: Christiania 1888.
- Kirjallisuutta**
- Aalto, S. (2010). *Categorizing Otherness in the Kings' Sagas*. University of Eastern Finland, Joensuu.
- Aalto, S. ja Kanerva, K. (2019). *Johdatus saagakirjallisuuteen*. Pohjois-Suomen Historiallinen yhdistys, Rovaniemi.
- Allport, B. (2020). "Norwegian or Northern: The Construction and Mythography of Háleygr Identity, c. 800–1050". *Myths and Magic in the Medieval Far North. Realities and Representations of a Region on the Edge of Europe*. 197-214. Edited by S. Figeschow, R. Holt ja M. Tveit. Brepols, Turnhout.
- Assmann, J. (2006) [2000]. *Religion and Cultural Memory*. Stanford University Press, Stanford.
- Figeschow, S. (2020). "Approaches to Mythologised 'Others' in Norwegian Expansion to the North". *Myths and Magic in the Medieval Far North. Realities and Representations of a Region on the Edge of Europe*. 237-258. Edited by S. Figeschow, R. Holt ja M. Tveit. Brepols, Turnhout.
- Hansen, L.I. ja Olsen, B. (2014). *Hunters in Transition. An Outline of Early Sámi History*. Brill, Leiden ja Boston.
- Jakobsson, Á. (2013). *Nine Saga Studies. The Critical Interpretation of the Icelandic Sagas*. University of Iceland Press, Reykjavík.
- Pálsson, H. (1997). *Úr landnorrðri. Samar og ystur rætur ísklenskrar menningar*. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Price, N. (2002). *The Viking Way. Religion and War in Iron Age Scandinavia*. Uppsala University, Uppsala.
- Schulz, K. (2004). *Riesen. Von Wissenshütern und Wildnisbewohnern in Edda und Saga*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Sunde, J. Ø. (2005). *Speculum legale-rettspegele*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Svestad, A. (2018). "Entering Other Realms: Sámi burials in natural rock cavities and caves in northern Fenno-Scandinavia between 900 BC and 1700 AD". *Caves and Rituals in Medieval Europe, AD 500–1500*. 13-31, Edited by K.A. Bergsvik ja M. Dowd. Oxbow, Oxford ja Philadelphia.
- Weinstock, J. (2013). "Assimilation of the Sámi: Its Unforeseen Effects on the Majority Populations of Scandinavia", *Scandinavian Studies* vol. 85, nr. 4, 411–430.
- Zachrisson, I. et al. (1997). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens historiska museum, Stockholm.